

Quintí Casals Bergés
Universitat de Lleida
(Revisió 14.06.2017)

Les primeres universitàries lleidatanes (1882-1920)

pàg. 64-78

RESUM

En el present article estudiem els casos específics de les primeres universitàries lleidatanes que coneixem com a paradigàtics de l'accés de la dona a la universitat a Espanya a la fi del segle XIX i primeres dècades del XX. Els àmbits d'estudi són Medicina, Farmàcia, Magisteri, Filosofia i Lletres i Dret. Mitjançant la comparació de les biografies d'aquestes primeres universitàries lleidatanes busquem paral·lelismes que expliquin com, en una ciutat petita com Lleida, es va donar la circumstància que sorgissin algunes de les pioneres espanyoles en els esmentats camps d'estudi.

PARAULES CLAU

Història universitària, universitàries, primeres doctores, primeres llicenciades.

ABSTRACT

In this paper we study the specific cases of the first women of Lleida that go to the university like a paradigmatic case of women's access to the university in Spain in the late 19th century and early 20th. The areas of study are Medicine, Pharmacy, Philosophy and Law. By comparing the biographies of these first university women, we seek parallels that explain how in a small city like Lleida, were given the circumstances for arising some of the Spanish first women in the above fields of study.

KEYWORDS

University history, university, first female doctors, first graduates.

INTRODUCCIÓ: LA UNIVERSITAT I LA DONA FINS AL 1910

Cada cop és més conegut que Lleida ha tingut protagonisme i és capdavantera en l'accés de la dona als estudis de tercer cicle espanyols. Amb ciutats universitàries tan destacades com Barcelona, Madrid, València o Sevilla, això pot semblar inversemblant, però el cert és que un grup de dones nascudes a la província de Lleida va destacar, durant la segona meitat del XIX, per ser de les primeres a accedir a la universitat espanyola.

En primer lloc, i per situar-nos en el context educatiu de l'època, hem de dir que a Europa l'home tenia plena llibertat per estudiar tots els graus educatius, mentre que la dona, fins al darrer quart del segle XIX, només podia rebre una mínima instrucció primària. Per tant, l'accés de la dona a l'educació superior fou lent i gradual al llarg del vuit-cents, i es va consolidar a

França i a la Gran Bretanya en la dècada de 1880 (CASALS 2010: 57-89).

Altrament, a Espanya s'havien inaugurat les primeres escoles de Magisteri femenines de Pamplona, en 1847, Badajoz i Logronyo el 1851, Àlava, Càceres i Saragossa en 1856, Cadis,

Segòvia, Terol i Guadalajara en 1857, i Madrid en 1858, perquè el nou Pla d'Estudis liberal implantat en 1836 volia donar una mínima educació primària a la dona (CASALS 2006: 169-184). Tanmateix, fins després de la revolució de setembre de 1868, propiciada pels sectors progressistes i republicans

Lleida ha tingut protagonisme i és capdavantera en l'accés de la dona als estudis de tercer cicle espanyols

de la societat, la situació de desigualtat femenina vers l'home no es començà a corregir en part. Un decret-llei, del 21 d'octubre de 1868, concedia llibertat de càtedra i d'estudi al ciutadà espanyol. Posteriorment, la normativa educativa es consolidava amb els articles 17 i 24 de la nova Constitució de 1869, que garantien en el territori nacional la més completa llibertat docent. Un nou decret, del 25 d'octubre de 1868, especificava les normes que havien de regir la secundària i les facultats universitàries. Aquesta normativa educativa concedia la llibertat d'estudiar a qualsevol espanyol, sense distinció de sexe, de forma privada si realitzava un examen oficial a final de curs.

Amb aquesta esclatxa legal, vigent fins a l'octubre de 1877, algunes dones entraren a la Universitat de Barcelona en la dècada de 1870. Així, el setembre de 1872 es matriculava Maria Elena Maseras i Ribera (Vila-seca, 25 de maig de 1853-Maó, 1905) a la Facultat de Medicina, fet que la convertia en la primera espanyola a accedir a la universitat. A Maseras la seguien la barcelonina Maria Dolors Aleu (Barcelona, 3 d'abril de 1857-19 de febrer de 1913), pertanyent a una nissaga de metges catalana, en 1874, i la lleidatana Martina Castells Ballespí (Lleida, 23 de juliol de 1852-Reus, 21 de gener de 1884), filla també d'una coneguda nissaga de metges demòcrates de Lleida, en 1877 (CASALS 2013: 301-306). En el cas de Castells, segons explicava més tard José de Letamendi, el seu tutor de doctorat, quan va ingressar s'acabava de derogar la legislació revolucionària de 1868, de manera que la nova llei liberal de la Restauració obligava els alumnes a assistir a classe. En el cas de Maseras, durant el curs 1875-1876 el catedràtic de

Terapèutica de la Universitat de Barcelona, Dr. Carbó, li va permetre l'accés a la classe i que ocupés un seient especial en la tarima al cantó del professor, de manera que per primer cop una dona entrava en una aula universitària.¹

Un any abans (1874), Martina Castells es matriculava a l'Institut de Secundària de Lleida i en tres anys (1877) finalitzava els seus estudis de batxillerat amb cinc excel·lents (Llatí, Matemàtiques, Història Universal, d'Espanya i Fisiologia i Higiene). Amb la ferma convicció de continuar estudiant, es matriculava el setembre de 1877 a la Facultat de Medicina de Barcelona, només uns mesos abans que es dictés la llei que obligava els alumnes matriculats a assistir a classe. En el vell edifici de l'Hospital de la Santa Creu, on es feien les classes, Martina fou admesa pel professor Letamendi qui acceptà el repte i, després de consultar amb els seus tres-cents alumnes, es va decidir a incloure-la a la seva aula. Amb la seva decisió, Letamendi afirmava que «tocomo a mí el arduo paso de resolver el conflicto de instalar a la mujer española en la cátedra», i Martina Castells es convertia, juntament amb dues companyes més, en les segones dones a entrar en una aula universitària (LETAMENDI 1882: 7349-7351).

Finalment, les tres acabaren els seus estudis (Maseras al juny de 1878, Aleu en 1879 i Castells, amb vuit premis, l'abril de 1882). Amb tot, el Govern liberal de Práxedes Mateo Sagasta es va sorprendre en assabentar-se que algunes noies havien estudiat Medicina a Barcelona, i mostrà un rebuig inicial a permetre l'expedició dels seus títols de llicenciades i l'accés a l'examen de doctor. Després de nombroses gestions, el 16 de març de 1882 una contradictòria Reial Ordre (RO) emesa pel Ministeri de Foment va permetre l'expedició dels títols de llicenciades i els exàmens per assolir el doctorat a les estudiants catalanes implicades, tot i que la normativa obligava els rectors espanyols a suspendre l'accés de la dona a la universitat a partir de llavors. Amb aquest panorama previ tan confús, Maria Elena Maseras, Dolors Aleu i la lleidatana Martina Castells Ballespí, havien aconseguit cursar la secundària i es llicenciaven en Medicina en 1882 (Aleu el 19 i 20 d'abril, amb un excel·lent, Castells el 24 i 25 d'abril amb un aprovat, i Maseras, l'última, el 27 de octubre, també amb un excel·lent). Com en altres països europeus, l'accés inicial de la dona als estudis de tercer cicle s'engegà a les facultats de Medicina (FLECHA 1999: 262).

Uns mesos després, el 5 d'octubre de 1882 esdevenia una data històrica per a la universitat espanyola, ja que la lleidatana Martina Castells es consagrava com la primera doctora estatal en obtenir un aprovat per unanimitat del tribunal,

¹ *El siglo médico*, núm. 1165, 23 d'abril de 1876, p. 271-272.

mentre que tres dies després ho conseguia la barcelonina Dolors Aleu (3 vots contra 2).² Altrament, Maseras no es doctorà i optà per treballar com a professora de primària a Vilanova i la Geltrú i Maó, ciutat on morí. Tot i l'impuls inicial d'aquestes tres pioneres, l'accés de les dones als instituts i a les aules universitàries es va frenar de cop per les citades traves legals, que no feien una altra cosa que traslladar a la llei les limitacions mentals dels espanyols de final del XIX. Així, el diari *El Liberal*, el 12 d'octubre de 1882, saludava amb sorna la investidura de les primeres doctores: «felicítamos por adelantado a los enfermos que fien la curación de sus dolencias al nuevo doctor con faldas».

Potser per això, tant Aleu com Martina, van elaborar sengles tesis doctorals relatives a l'educació de la dona, de forma que amb el seu treball volien reivindicar la integració social femenina a través de la seva formació. La tesi d'Aleu, publicada en 1883, es titulava *De la necesidad de encaminar por nueva senda la educación higiéxico-moral de la mujer*, mentre que la de Castells, *Educación física, moral e intelectual que debe darse a la mujer para que esta contribuya en grado máximo a la perfección y la dicha de la humanidad*, llegida a Madrid el 5 d'octubre de 1882, duia també un títol que era tot un manifest d'intencions. El tema era conflictiu, tal com deia Martina, ja que preveia que:

(...) las conclusiones que establezca han de encontrar, hoy por hoy, ilustres adversarios. Sin embargo, amiga del progreso en todas sus manifestaciones, convencida de la parte activa que la mujer ha tomado, toma y tomará siempre en todas las cuestiones sociales, insisto en mi primitivo propósito. (CASTELLS 1882)

Així, tot i reconèixer els avenços en altres nacions, era moderada i realista en el seu objectiu: «en la Gran Bretaña y los EEUU es donde más ha progresado la educación de la mujer; sí, allí la joven goza de amplia libertad a la que en España ni aspiramos, ni fuera posible conseguir» (CASTELLS 1882). Amb tot, manifestava el convenciment que:

(...) es conveniente el progreso de la educación de la mujer: hemos tenido ocasión de juzgar los

inconvenientes de su ignorancia y las ventajas de su instrucción, para expresar que en los tiempos venideros, el hombre dictador de la ley será el primero en fomentar la educación de la mujer, sujetándola sí a justos, pero no mezquinos límites. (CASTELLS 1882)

L'opinió de Martina era premonitòria i molt important perquè, òbviament, l'emetia en un temps molt complicat perquè les dones adquirissin la més mínima formació elemental. No obstant això, els polítics del moment no escoltaren la súplica de les primeres doctores, i continuaren negant la lliure educació superior femenina fins al 1910 (fig. 1).

Fig. 1 - Martina Castells Ballepsí.
Font: Wikipedia:
https://es.wikipedia.org/wiki/Martina_Castells_Balleps%C3%AD

Martina Castells, apadrinada pel doctor José Letamendi, s'especialitzà en Pediatria, com Aleu, i es traslladà a Reus per treballar a l'Hospital Militar i a l'Institut Pere Mata. Tanmateix, la nova doctora tingué un tràgic final poc temps després de començar a treballar, ja que el 21 de gener de 1884 moria víctima d'una nefritis durant el seu primer embaràs. Uns dies després, la revista lleidatana *Lo Garbell* homenatjava la figura de Castells, que havia estudiat a l'Institut de Lleida entre 1874 i 1877, i a la Universitat de Barcelona entre 1877 i 1882:

² Martina Castells havia començat a estudiar els cursos de doctorat en 1881, segons diu Ignacio María de Sanuy, "Noticias de Martina Castells Ballepsí", *Ciudad IV*, no. IV y V (1952): 72. Altrament, els doctors Manuel Camps Surroca i Manuel Camps Clemente van demostrar que Martina Castells fou la primera doctora en Medicina espanyola. Manel Camps Surroca y Manuel Camps Clemente "El controvertit títol de la primera doctora en medicina", *Butlletí Mèdic del Col·legi de Metges de Lleida*, no. 42 (2003), 9-16. A l'última fulla de la tesis de Castells figura com a data de lectura el 5 d'octubre de 1882. Altres fonts informen que Maria Isidra Quintina de Guzmán y de la Cerda (Madrid, 31 d'octubre de 1768-Còrdova, 3 de febrer de 1803), fou la primera dona que va ostentar a Espanya el títol de doctor i la dignitat d'acadèmica de la llengua. Guzmán, amb autorització del rei Carles III d'Espanya, va rebre, amb només 16 anys, el grau de doctora i mestra a la Facultat d'Arts i Lletres, a més de ser investida amb els títols de catedràtica de Filosofia Conciliadora i Examinadora, el 6 de juny de 1785 a la Universitat d'Alcalá. Amb tot, Guzmán no va aprofundir més en els seus estudis (AGUILAR 2005: 164).

(...) per élla y pera'ls seus arrivá á ser motiu de noble orgull, fou pera molts motiu d'escándol y tema de murmuració. Lo vulgo no acertaba á figurarse una dona ab mals-de-cap d'home, ni comprenia que una front femenina pugues inclinarse sobre textos de pesada sustancia; porque la dona, segons lo tipo vulgar ni ha de pensar mes que en coses de poch cervell, ni pot invadir los dominis que l'home s'ha reservat, no per lley natural, si no per lley de forsa.³

I és que *Lo Garbell*, de tarannà republicà catalanista, era un dels pocs mitjans públics que s'adonava en data molt primerenca que:

(...) contra nostres empenyos y preocupacions, la dona avansa y proba ab fets lo perfecte dret que té á que l'hi siga reconeguda sa capacitat, en tot quant no estiga subjecte al servilisme inalterable del sexo. Y un dia ab varonils actes, un altre escrivint llibres que'ls homes voldrian firmar per sèus y ara, per fi conseguint hasta en nostra Espanya, que ha sigut lo mes ferm entrebanch per a certs atreviments, la consideració acadèmica que'l doctorat representa, resulta que, moralment, han guanyat la batalla.

El seu tutor, José Letamendi, recordava uns anys més tard, en un pròleg que va fer per a un llibre del seu germà Camil Castells, també metge, la gesta de Martina.⁴ L'eminent metge agraià a Castells:

por cuanto me ofreció una ocasión, realmente heroica, dada la actitud adversa de la opinión de nuestro rutinario país, de apadrinar con el éxito más satisfactorio, por lo correctamente académico del acto, por lo genuinamente liberal del paso y por lo cordialmente expansivo de la muchedumbre estudiantil, a la primera mujer que, desde los buenos tiempos de nuestras letras, ha recibido en España el título de Doctor en Medicina (LETAMENDI 1897: VIII-IX).

Letamendi continuava després enaltint el pas donat: *¿Imagina usted la energía de carácter y el temple de voluntad que necesité, primero en Barcelona, cuando la empresa de la pobre Martina y sus compañeras de estudio, llevar adelante por espacio de dos años académicos, a un grupo compuesto de 250 varones y tres señoritas; y luego en Madrid, acometer por primera vez el salto*

mortal político y artístico de entrar en el salón de grados repleto de curiosa y anhelante juventud escolar, acompañando a una jovencita vestida con los atavíos de licenciado, en demanda del grado supremo de Doctor (LETAMENDI 1897: IX).

A més a més, Letamendi també agraià:

la incondicional adhesión y el exquisito sentido con que aquella generación escolar cooperó a mis esfuerzos; primero en Barcelona, portándose los estudiantes de Anatomía —¡nada menos que de Anatomía!— cual camaradas sin sexo, en relación con sus condiscípulas, y luego en Madrid, recibiendo los escolares castellanos a su colega con la noble expansión que les inspiraba lo plausible de aquella gran novedad (LETAMENDI 1897: X).

El professor Letamendi estava tan agraït a Martina Castells, que tenia penjada al seu despatx una fotografia de la doctora. I afegia: «como caballero español conservo perpetua gratitud a la dama que me eligió campeón para el momento crítico del mayor y más noble empeño de su vida» (LETAMENDI 1897: X).

Tot i els encoratjadors arguments a favor de l'educació de la dona exposats per Letamendi i *Lo Garbell*, la situació educativa de la dona no es corregí, un altre cop només en part, fins a l'11 de juny de 1888, data en la qual es publicava una RO que donava permís a les dones per matricular-se en els estudis superiors d'una forma privada. Amb la nova llei, les dones no podien assistir a les classes i només s'examinaven als centres universitaris a finals de curs. Amb tot, si les interessades demanaven permís al ministeri i els seus tutors (pare o marit), professors i autoritats acadèmiques les deixaven «según el caso y las circunstancias de la interesada», com deia la RO, podien assistir a les aules. Aquest marge legal va permetre que a Lleida, per exemple, el curs 1890-1891, després d'haver-ho fet Martina Castells, que fou la primera, dues noies, Ramona Llano i Francesca Fontova, es matriculessin a l'institut de secundària, cosa que el director d'aquell moment, el metge Josep Oriol Combelles, anunciava als presents en l'inici acadèmic del curs següent com un esdeveniment que no ocasionà «perturbación grave de la disciplina académica» (COMBELLES 1891: 19).

Amb l'esclatxa de la llei del 1888, les dones començaren a accedir regularment als instituts i a la universitat, malgrat que els catedràtics afectats havien de garantir l'ordre a classe i la integritat de les noies. El procediment que se seguia era el següent: l'alumna, que arribava acompanyada d'algun tutor, esperava al

³ *Lo Garbell*, 27 de gener de 1884, p. 16.

⁴ José de Letamendi, «Prologo», dins Camilo Castells Ballespi, *Historia de la Legislación Sanitaria Española*. Lleida, Impr. y Libr. de Sol y Benet, 1897, p. VII-XIII.

rebedor de la sala de professors el catedràtic per anar a classe, s'asseia en una cadira separada dels nois, al cantó del mestre i, un cop acabada la classe, tornava amb el catedràtic a la sala perquè la passessin a buscar. En aquest sentit, la primera doctora en Farmàcia d'Espanya, la lleidatana Zoe Rosinach, apuntava que entre 1915 i 1920 un catedràtic solia acompanyar les alumnes de la Universitat Central de Madrid a casa per evitar incidents. En aquest sentit, Emilia Pardo Bazán denunciava, al Congrés Pedagògic celebrat en 1892 que:

Hoy por hoy, aquí se admite a la mujer libremente a la segunda enseñanza; en la superior solo ingresa por una especie de concesión graciosa y sujeta a condiciones que dependen de la buena voluntad de los señores rectores y profesores; y después de haber sido recibidas así, como por lástima o por excepción que impone una singularidad fenomenal, rara vez y en contadísimas profesiones se les permite ejercer lo que aprendieron y aprovecharlo para asegurar la independencia de su vida, o para ejercitar el santo derecho a seguir la vocación propia (PARDO BAZÁN 1976: 101).

Per tant, aquest accés inicial de la dona a la universitat fou un camí minat i farcit de dificultats. La universitària no encaixava en la societat d'aquell temps, de manera que, com va dir Consuelo Flecha,

(...) el hecho de que se matricularan mujeres en la Universidad fue un acontecimiento tan sorprendente para la época en la que se produjo que las que llegaron a hacerlo fueron consideradas como jóvenes muy seleccionadas en cuanto a sus cualidades, a su mentalidad y al tipo de familia a la que pertenecían (FLECHA 1996: 211).

La realitat era que en la societat de final del XIX i primera del XX reservava «los recónditos arcanos de la ciencia» a l'home, per la qual cosa només la decidida actitud d'aquelles pioneres va poder trencar les barreres existents a la universitat (CAPEL 1986: 459). Amb tot, una segona dificultat s'afegia encara en el camí, ja que la dona que aconseguia un títol acadèmic no podia exercir la seva professió, en una altra mostra masculista de la societat d'aquell temps.

Finalment, davant la pressió general, el Govern del Partit Liberal presidit pel comte de Romanones, publicava una RO a la *Gaceta de Madrid*, el 3 de març de 1910, completada per una segona el 2 de setembre, que regulaven definitivament l'accés femení als estudis superiors. El text establia que el rei:

(...) se ha servido disponer que se considere derogada la citada Real Orden de 1888, y que por los jefes de los Establecimientos docentes se concedan, sin necesidad de consultar a la Superioridad, las inscripciones de matrícula en enseñanza oficial o no oficial solicitadas por las mujeres, siempre que se ajusten a las condiciones y reglas establecidas para cada clase y grupo de estudios (...)

I, molt important, l'exercici de la seva professió un cop aconseguit el títol:

la legislación vigente autoriza a la mujer a cursar las diversas enseñanzas dependientes de este Ministerio, pero la aplicación de los estudios y de los títulos académicos expedidos en virtud de suficiencia acreditada, no suelen habilitar para el ejercicio de profesión ni para el desempeño de cátedras". "Es un contrasentido —continuava— que solo por espíritu rutinario puede persistir. Ni la naturaleza, ni la ley, ni el estado de la cultura en España consienten una contradicción semejante y una injusticia tan evidente".⁵

Aquelles Reials Ordres normalitzaren la situació de la dona a les aules universitàries, tot i que la seva presència no fou generalitzada ni acceptada del tot socialment. En un tercer cicle molt elitista, on només hi havia 35.000 estudiants en 1931, la dona s'anà integrant als estudis universitaris progressivament, de manera que passà del 4'8% de l'estudiantat en 1923 al 8'3% en 1927.

Perquè ens adonem de la magnitud de la tragèdia, fins al 1910 només havien assolit el grau de llicenciades trenta-sis dones a Espanya, setze de les quals es matricularen per al doctorat i només vuit el completaren. Per tant, hem de considerar com a un triomf social l'accés de les dones al grau acadèmic més elevat en les distintes branques educatives en què es dividia l'ensenyament universitari. Així, a les esmentades dues doctores en Medicina de 1882, s'hi sumaren, molt espaiades en el temps, Àngela Carraffa de Nava (Valladolid, 15 de març de 1873 - Salamanca, 10 de març de 1950), com a primera doctora en Filosofia i Lletres en 1892 (FLECHA 1996: 229); Catalina de Sena Vives (Madrid - ?), primera doctora en Ciències Naturals en 1917;⁶ la lleidatana Zoe Rosinach, primera doctora en Farmàcia en 1920; Carmen Cuesta del Muro (Palència, 3 d'agost de 1890 - Madrid, 28 de juliol de 1968), primera doctora en Dret en 1928 (T. B. C. 2009: 18); Pilar Careaga Basabe, primera llicenciada en Enginyeria Industrial en 1929; i Matilde Ucelay Maortúa, primera llicenciada en Arquitectura en 1936.

⁵ *Gaceta de Madrid*, 9 de març de 1910, p. 497-498; i 4 de setembre de 1910, p. 731-732.

⁶ Vives, catedràtica d'escola normal, tampoc va ser la primera llicenciada en Ciències, honor que va recaure en María Sordé Xipell, primera llicenciada en 1914 (ACADÉMICAS 2007: 10).

Paral·lelament, una altra lleidatana, Maria Lois López, assolí per primer cop un premi extraordinari de llicenciatura quan obtingué el grau de Filosofia i Lletres a Barcelona en 1915. Aquests grans intervals temporals per superar cada esglai acadèmic, suposaven passes per assolir l'ensenyament i l'accés a la ciència en igualtat de condicions, però demostraven les dificultats, la incomprensió social i l'esforç que havia d'emprar cadascuna d'aquestes dones per realitzar-se com a ésser humà.

LES UNIVERSITÀRIES LLEIDATANES POSTERIORES A 1910

Estudis de Lletres

En els estudis de Lletres va tenir un paper molt destacat a la universitat espanyola Maria Lois López (les Borges Blanques, 5 de setembre de 1896-Sant Boi de Llobregat, Barcelona, 17 de setembre de 1933), que va obtenir el primer premi de llicenciatura a Espanya en 1915 i fou la primera professora titular universitària catalana (fig. 2).

Fig. 2 - Maria Lois López. Font: Anna Rubió (familiar)

Maria Lois, nascuda el 5 de setembre de 1896 a les Borges Blanques, província de Lleida, va despuntar cursant el batxillerat al Liceu Escolar de Lleida, un centre fundat en 1906 per Frederic Godàs Legido (Lleida, 1897-Senaillac, 1920) i la seva dona Victòria Vila Badia (1883-1962).⁷ El Liceu fou una escola exemplar, on per primer cop l'educació de la dona gairebé es preveia en igualtat de condicions que la de l'home. El gener de 1913, Maria Lois era una destacada alumna de sisè de batxillerat, que, fins i tot, s'atrevia a pronunciar una conferència a la sala d'actes del Liceu sobre el feminisme. La crònica de l'acte, que recollia *El Boletín del Liceo Escolar*, descobria una dona

«feminista pacífica, sin piedras en los bolsillos, ni martillos en el bolso como las sufragistas londinenses; defendiendo la paz porque la amo y porque me conviene, pues tengo observado que en los países guerreros tratan malísimamente a la mujer». El cronista descriu a Lois com una dona amb «afabilidad de carácter y la posesión de una cultivada inteligencia. La pasión con que siente sus ideales sabe comunicarla a su auditorio por medio de un estilo fácil y atrayente como el de los grandes cronistas contemporáneos».⁸

En la seva dissertació, Lois defensava el dret de la dona a ser diputada i a treballar, però lamentava la poca consideració legal que tenia en aquell moment. També va criticar moltes de les seves companyes de generació per ser esclaves de la moda i no assaborir l'esport, l'estudi, l'excursionisme i no prendre el sol. La brillant estudiant va cloure el seu discurs tot afirmant que:

Maria Lois va obtenir el primer premi de llicenciatura a Espanya en 1915 i fou la primera professora titular universitària catalana

(...) la mujer tal como hoy se la educa, es tímida y miedosa. Si hay alguna audaz y atrevida, no le niego el derecho a aprovechar esas condiciones. Hay que educar a la mujer, porque ejerce una influencia innegable en el mundo, como hija, como esposa y como madre. Yo exijo su educación y el cumplimiento de sus derechos en nombre de la Moral, de la Caridad y de la Justicia.⁹

Aquell mateix número també reproduïa un article, amb el qual Maria Lois havia guanyat el concurs literari reservat per als alumnes de sisè de batxillerat. Sota el títol «El teatro y su influencia en las costumbres», la jove estudiant de 16 anys feia un lúcid repàs sobre la influència del gènere teatral en els costums de la humanitat.¹⁰ Maria Lois acabà els seus estudis al Liceu Escolar i s'examinà el 20 de juny de 1913 a l'Institut de Batxillerat de Lleida, dues proves que va superar i amb les quals va obtenir el grau de batxiller amb un aprovat i un excel·lent. Darrere quedava un impressionant expedient acadèmic amb tretze premis i vint-i-cinc excel·lents de vint-i-vuit assignatures cursades. El curs següent, 1913-1914, ingressava a la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de Barcelona. Dos anys després, el juny de 1915, es convertia en una de les primeres llicenciades en Filosofia i Lletres per la

⁷ Arxiu Diocesà de Lleida, Llibre 14 de Batejos de les Borges Blanques, p. 102 i 149. Maria era la filla de José Lois Lavandeira, procurador i secretari de l'ajuntament de Borges Blanques, originari d'Avión (Ourense), i Agustina López, provenint de Baeza (Jaén). Maria va tenir un germà dos anys més gran, Àngel Lois López, que més endavant exercí de jutge a Tremp.

⁸ *El Boletín del Liceo Escolar*, núm. 52, gener de 1913, p. 9-11.

⁹ *El Boletín del Liceo Escolar*, núm. 52, gener de 1913, p. 11.

¹⁰ *El Boletín del Liceo Escolar*, núm. 52, gener de 1913, p. 5-8.

Universitat de Barcelona, amb cinc matrícules d'honor, cinc excel·lents, tres notables i tres aprovats. Al setembre d'aquell any, era distingida com la primera dona a obtenir un premi extraordinari de final de carrera en Lletres, una fita que recollia la revista madrilenya *La Esfera*, que li dedicava un reportatge acompanyat d'una fotografia (PÉREZ 1915). El seu examen de grau va consistir en dos temes: *Virgili, anàlisi crítica de les seves obres*, i *Unió de les oracions en la construcció grega*, els quals superà amb bona nota. Aquest èxit li serví, com hem dit més amunt, per ser escollida com la primera secretària de l'Escola Superior de Bibliotecàries de Catalunya, ubicada a l'Edifici del Rellotge de l'Escola Industrial de Barcelona.¹¹

Seguidament, el 22 de setembre de 1919 es casava amb el bibliòfil Jordi Rubió i Balaguer (Barcelona, 1887-1982), professor i company seu en la citada escola. Lois i Rubió havien estat dos dels fundadors del centre, del qual fou director Rubió més endavant, de 1930 a 1939. El pare de Rubió Balaguer, l'erudit Antoni Rubió i Lluch (Valladolid, 1856-Barcelona, 1937) explicava, uns mesos abans de l'enllaç (en una carta datada el 8 de juny de 1919), que el seu fill:

(...) ha decidido tomar estado honesto el próximo mes de septiembre. Jorge se casa con una ex-discípula suya, con una Doctora en Filosofía y Letras, de la cual dice Jahindá, el catedrático de Literatura Rabínica de Madrid, que es la mejor rabinista de España. Es una doncellita de 22 años, no mal parecida, de tipo aniñado, vivaracha, sin más capital que mucho griego, mucho hebreo y mucha filosofía abstracta, no práctica, ni de la vida. Eso no quiere decir que no lo sea con los quehaceres domésticos. Toca el piano, los clásicos, y si conviene también sabe guisar y zurcir. Actualmente es secretaria de la Escuela de Bibliotecarias de Barcelona (MASSOT 2006: 181).

Malgrat que Rubió i Lluch explicava que la seva futura nora era doctora, no hem pogut corroborar aquesta dada, tot i que sí que és cert que el seu coneixement sobre l'Orient Mitjà li va valer l'ingrés a l'Oficina d'Estudis Orientals de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans en 1917.

El matrimoni Rubió Lois va tenir quatre fills: Manuel, Montserrat, Jordi i Mariona, aquesta darrera morta prematurament en 1935 amb només 4 anys. La prematura mort de Mariona s'afegia a la de la seva mare, Maria Lois, esdevinguda a Sant Boi de Llobregat dos anys abans, el 17 de setembre de 1933, amb

només 37 anys d'edat. Lois morí d'una septicèmia originada per una infecció dental.

Com hem dit, uns anys abans, el matrimoni Rubió Lois havia estat un gran impulsor de l'Escola Superior de Bibliotecàries creada a Barcelona en 1915. L'escola tenia la missió de formar el personal femení per treballar en la xarxa de biblioteques populars que pretenia implantar la Mancomunitat de Catalunya dirigida per Enric Prat de la Riba (1914-1925). La iniciativa, que va començar a funcionar de forma pràctica tot just se'n graduà la primera promoció, inaugurà les quatre primeres biblioteques el 1918 a Olot, Valls, Sallent i les Borges Blanques, ciutat natal de Maria Lois. La biblioteca de les Borges comptà amb una de les seves millors amigues, Maria Rosell i Vilà, com a primera tècnica. Segurament, Maria Lois degué influir tant en aquesta elecció com perquè les Borges Blanques fos una de les primeres ciutats a gaudir d'una biblioteca pública pagada amb els fons de la Mancomunitat. Malgrat la distància, Lois no perdé mai els seus vincles amb Lleida, de manera que féu un sentit homenatge a les planes del *Boletín del Liceo Escolar*, número 130, al seu mestre Frederic Godàs quan aquest morí en 1920. Aquell text descobria el contacte regular que mantenia amb el matrimoni format per Godàs i Vila, ja que la professora explicava que l'any anterior els havia visitat i ells li havien mostrat les obres del Camp d'Esports, un projecte de Joventut Republicana de Lleida en el qual estaven implicats.

Lois, com hem dit, fou la primera secretària de l'Escola de Bibliotecàries de 1915 a 1919, un càrrec important que equivaldria al d'un cap d'estudis administratiu. Quan en 1919 es modificaren els plans d'estudis, Lois s'encarregà d'impartir el curs preparatori de tres classes setmanals per a l'examen d'ingrés al centre. Aquell curs assolí gradual importància, ja que a partir del 1921 va eximir de fer la prova d'ingrés a l'escola per a les alumnes que el superessin. Amb aquella decisió, Lois passava a impartir el primer curs de Biblioteconomia, cosa que rellançava la seva figura docent. Lois treballà de professora fins al 1924, any en què el govern de Primo de Rivera decidí arbitràriament que l'Escola de Bibliotecàries s'integrés a la Escuela Superior de la Mujer.

La implicació de Maria Lois amb la universitat va anar creixent de manera gradual

Per tant, la implicació de Maria Lois amb la universitat va anar creixent de manera gradual, fins al punt que el 20 de setembre de 1924 dimitia del seu lloc en adhesió al director del Laboratori de Psicologia de Barcelona, Georges Dwelshauvers, acusat d'estar al servei de França pel baró de Viver durant els primers mesos de la dictadura de Primo de Rivera. El suport de Maria Lois s'afegia al d'uns altres cent professors,

¹¹ Arxiu de la Universitat de Barcelona, expedient de Maria Lois López.

inclosos els de l'Escola de Biblioteconomia de Barcelona com el seu marit Jordi Rubió, Ramon d'Alòs i Carles Riba. La seva dimissió, davant un afer que qüestionava l'honoradesa d'un col·lega de professió, testimonia el seu compromís amb les institucions acadèmiques i catalanistes.

Després de la dictadura, amb la constitució de la Generalitat de Catalunya, en 1931, es restablia de nou l'escola autònomament i Jordi Rubió i Balaguer, l'home de Maria Lois, en fou nomenat director fins a la dissolució de les institucions democràtiques en 1939. Tanmateix, Maria no es reintegrà com a professora de l'Escola i dos anys després moria.

Les primeres professores universitàries

Fora del Magisteri i les Escoles Normals espanyoles, que tenien professorat femení des de mitjan segle XIX, comunament es considera que Emilia Pardo Bazán (A Coruña, 16 de setembre de 1851-Madrid, 12 de maig de 1921) fou la primera professora universitària espanyola. Concretament, el rei Alfons XIII li va crear en 1916 una plaça de catedràtica de Literatures Romàniques a la Universitat Central de Madrid per reconèixer la seva categoria com a escriptora, tot i que Pardo no tenia acabada una carrera universitària. Posteriorment, Luisa Cuesta Gutiérrez (Medina de Rioseco, Valladolid, 19 d'agost de 1892-Madrid, 1 de setembre de 1962), es convertia en la segona docent espanyola quan començava a donar classes com a professora auxiliar a la Facultat de Filosofia i Lletres de Valladolid en 1918. Amb tot, cal que considerem aquests primers dos casos, en una època tan primerenca, com a excepcionals.

A Catalunya, la creació de l'Escola Superior de Bibliotecàries en 1915, donà les primeres oportunitats a les dones catalanes amb estudis universitaris per treballar i exercir de professores en un grau acadèmic superior. Amb tots els matisos que s'imposen en aquests casos, que passen principalment pel fet que la dona ocupava encara un lloc subaltern en la societat de llavors i no podia plantejar-se optar a la majoria de les places de catedràtic a la universitat espanyola, i perquè la categoria docent de l'Escola de Biblioteconomia en 1919 no era la que té actualment, es podria considerar que Maria Lois va ser la primera secretària (des de 1915) i professora titular de l'Escola de Bibliotecàries i, per extensió, d'un ensenyament superior a Catalunya a partir del curs 1919-1920. Tot i que abans, na Consol Pastor havia exercit de professora auxiliar en 1918, la seva funció fou la de substituir temporalment les absències d'altres professors titulars. Consol Pastor, que era mestra de primària quan ingressà com a alumna de Biblioteconomia, fou l'alumna número 1 de la primera promoció en acabar el curs 1917-1918. Tanmateix, a diferència de Consol, quan Maria Lois s'inicià en la docència va tenir un encàrrec concret, que

fou el d'impartir el curs preparatori introduït al Pla d'Estudis de l'escola en 1919. Aquest curs tenia continguts de cultura general i servia per preparar les futures alumnes per a l'examen d'ingrés a l'Escola de Bibliotecàries. Quan Maria Lois accedí a la docència es va veure obligada a deixar el lloc de secretària de l'escola, un càrrec que desenvolupava des del 1915 i passà a Petronil·la Tuca, també exalumna, que l'ocupà fins al 1925 (amb el parèntesi d'uns mesos, de desembre de 1919 a maig de 1920, en què exercí també de professora auxiliar). Tot i aquestes primeres oportunitats docents, cal precisar que fins al 1939 les poques professores que tingué l'escola foren sempre auxiliars o del curs preparatori, el qual es deixà d'impartir en 1930. D'aquesta manera, no fou fins bastant després de la guerra civil que es va veure professorat femení impartint assignatures tècniques, que en aquesta època només impartien homes.

El cas de les germanes Rosinach Pedrol: Farmàcia i Odontologia

Seguidament, hem de mencionar el cas, inusual llavors, de les germanes Zoe i Pau Rosinach Pedrol, filles d'un dentista de Juneda i una llevadora de Lleida, que assoliren sengles carreres universitàries gairebé al mateix temps. El fet de trobar dues germanes com Zoe i Pau entre les primeres dones amb un títol universitari a Espanya (Farmàcia la primera i Odontologia la segona), quan aquest era un fet extraordinari a nivell individual per a l'època, fa el seu cas com a pràcticament únic.

Zoe Rosinach Pedrol (Lleida, 6 de febrer de 1894-Saragossa, 31 de gener de 1973) es va doctorar en Farmàcia en 1920, amb la qual cosa va ser la primera dona espanyola a aconseguir-ho. La tardana data d'aquest primer doctorat en Farmàcia, si el comparem amb els de Medicina, s'explicaria, en primer lloc, perquè no fou un grau independent de les ciències de la salut fins al Pla d'Estudis aprovat pel Parlament en 1845; i, en segon lloc, per l'oposició masculina a l'accés de la dona en aquest camp.

En aquest sentit, es considera que les primeres llicenciades espanyoles en Farmàcia foren les germanes cubanes Eloísa i María Dolores Figueroa Martí, que assoliren la titulació el 30 de maig de 1886 al Col·legi de Farmàcia de Nova York (MARCHANTE I MERCHÁN 2012). Posteriorment, en territori espanyol la primera llicenciada fou Maria Dolors Martínez Rodríguez, per la Universitat Central de Madrid en 1893, seguida de Gertrudis Martínez Otero, primera universitària a

Trobar dues germanes com Zoe i Pau entre les primeres dones amb un títol universitari a Espanya, quan aquest era un fet extraordinàriament individual per a l'època, fa el seu cas únic

Granada, i Blanca de Lucía Ortiz, ambdues llicenciades en 1896 (CABRERA 2005: 109). Més endavant, Elvira Moragas cursava el doctorat en 1905, però no arribà a redactar la tesi perquè ingressà en un convent de l'orde dels Carmelites. En aquesta línia, cal esmentar els casos de les farmàcies obertes per María Dolores Martínez a Almoradí (Alacant) en 1899 i Gertrudis Martínez a Sanlúcar de Barrameda (Cadis), com les primeres d'Espanya, tot i la frontal oposició que reberen per part dels respectius col·legis farmacèutics provincials (LAFUENTE 2012: s.p.). Per tant, quan Zoe aconseguia el doctorat en 1920, superava curricularment a totes les dones que l'havien precedit en l'estudi de la Farmàcia.

El pare de Zoe, Pau Rosinach Llovera, natural de Juneda, era un dentista ambulat, que també venia productes elaborats per ell mateix i feia petites curacions amb alguna de les seves fórmules magistrals. De més gran, estudià dos cursos de Medicina i s'especialitzà en Odontologia. Pau va casar-se amb Carme Pedrol, natural de Lleida, que exercia de llevadora a la ciutat. Ambdós van establir-se definitivament a Lleida, al carrer Blondel número 2.

De la seva unió, en van néixer quatre fills: Carme, Carmel, Zoe i Pau, la menor. La família Rosinach-Pedrol era de tarannà liberal i culte, de manera que els pares van voler educar els fills d'una forma íntegra. Així, després de superar la mort prematura dels primers dos fills, Carme i Carmel, les dues filles menors, Zoe i Pau, que va néixer a Lleida el 20 de juny de 1897, van estudiar sengles carreres universitàries i seguien, durant la seva joventut, un camí vital paral·lel. D'aquesta manera, Zoe, després de superar el Batxillerat a l'Institut General i Tècnic de Lleida el juny de 1913, va cursar i es va doctorar en Farmàcia de 1913 a 1920, i Pau es llicencià en Odontologia entre 1914 i 1919.

Pel que fa a Zoe, hem de dir que no va tenir una carrera acadèmica fàcil. D'aquesta manera, després de superar el curs preparatori a l'estiu i matricular-se a la Universitat de Barcelona el setembre de 1913, fins al curs 1915-1916 aprovà totes les assignatures amb un excel·lent o una matrícula d'honor, a excepció de l'Anàlisi Química, una assignatura que arrossegava des del curs 1914-1915 perquè el seu catedràtic es negava a aprovar-la. Amb tot, la vocació acadèmica de Zoe era tan gran, que per superar aquells problemes amb l'Anàlisi Química, el següent curs traslladà la matrícula a la Universitat Central de Madrid. Zoe s'acollia, així, a una nova llei, aprovada el 9 de desembre de 1916, que autoritzava l'examen en un altre centre als alumnes que només els restava d'una a tres assignatures per acabar la carrera. A la Central va obtenir la llicenciatura amb les màximes qualificacions. Seguidament, aprovà l'examen de grau el 16 i 17 de febrer de 1917, tot i que el títol no li fou expedit fins al 10 de setembre de 1919. Abans d'acabar, Zoe ja havia convençut el doctor Francisco de Castro, catedràtic de l'assignatura de

Microbiologia, perquè sol·licités una plaça d'investigadora al doctor Obdulio Fernández, que dirigia l'Institut Nacional d'Higiene Alfons XIII.

La seva instància fou acceptada i en poc temps, el 17 de juny de 1920, llegia i aprovava amb excel·lent per unanimitat la seva tesi doctoral, dirigida pel doctor Antonio Ruiz Falcó, inclosa en la secció d'Epidemiologia de l'esmentat institut nacional. El treball, una succinta argumentació de 70 pàgines, es titulava: *Bacilos diftérico y pseudo diftérico. Crítica de los procedimientos empleados para su diferenciación y modificación introducida al método de Costa, Troisier y Dauvergne*, i va merèixer l'elogi de la comunitat farmacèutica nacional, fins al punt que l'institut li oferí la possibilitat de continuar investigant al centre.

Després d'assolir el grau de doctora, li arribaren els elogis. El rei Alfons XIII la felicità en un dinar organitzat per la casa reial en honor dels graduats d'aquell curs a l'institut que portava el seu nom. També, les revistes *Blanco y Negro* i *Mundo Gráfico*, reproduïen la fotografia de Zoe abillada amb els atributs del grau universitari que la distingien com la primera doctora en Farmàcia d'Espanya.¹² L'esdeveniment tingué ressò a Lleida, ja que aparegué la seva fotografia al *Butlletí Oficial de Farmacèutics de Lleida* acompanyada d'una felicitació. Amb tot, Zoe no demanà el títol de doctora fins al 1952, el qual li fou expedit per la Universitat Central el 3 d'abril d'aquell any (fig. 3).

Fig. 3 - Zoe Rosinach Pedrol. Font: CASALS 2009

Durant els anys que estudià a Madrid, Zoe estigué acompanyada per la seva germana Pau, que també traslladà la matrícula de la Universitat de Barcelona a la Central el setembre de 1917. Pau completava els seus estudis en Odontologia el 21 de juliol de 1919, de manera que va ser la segona de Catalunya a aconseguir-ho, només per darrere de la també lleidatana Maria Montull.

Aquells foren mesos viscuts amb intensitat per les germanes Rosinach Pedrol, que de la mà de Victoria Kent s'introduïren

¹² *Blanco y Negro*, núm. 1.525, 8 d'agost de 1920, p. 12; i *Mundo Gráfico*, núm. 459, 18 d'agost de 1920, p. 18.

en els primers moviments feministes espanyols. La desgraciada experiència acadèmica viscuda per la nova doctora en Farmàcia fou un exemple per a les universitàries de la dècada dels 20 i demostrava que la dona havia d'organitzar-se si volia ocupar el lloc que li pertocava en la societat. En aquest sentit, constatem que Zoe fou una activa feminista des del mateix moment que el moviment sorgí a Espanya. Així, en 1920 fou nomenada la primera secretària de la *Juventud Universitaria Feminista* de Madrid, una associació fundada sota l'empara de l'*Asociación Nacional de Mujeres Españolas*, que fou la primera organització feminista creada a Espanya per defensar els drets de les dones en 1918.

La *Juventud Universitaria Femenina*, presidida per Clara Campoamor, comptava amb famoses universitàries en les seves files com Victoria Kent, Elisa Soriano i el compromís absolut de Zoe, la qual es traslladà a Barcelona, segons informava el diari *La Vanguardia* del 12 d'octubre de 1920, per fundar-ne una delegació a Catalunya.

A Barcelona arribà en companyia de la seva germana Pau, que també es mostrà com a una activa feminista. Tanmateix, un brusc i immediat canvi vital les havia de separar molt aviat. Així, mentre Pau era escollida primera presidenta de la *Juventud Universitaria Femenina* de Barcelona,¹³ tot iniciant un periple dirigent en el si de les associacions feministes fins que emigrà a Xile, on obrí una consulta i morí, la vida de Zoe donà un gir radical en un dels seus viatges en tren entre Barcelona i Madrid. Durant el trajecte va coincidir amb el doctor Pedro Baringo Alcolea, que també agafava el tren amb una certa freqüència per traslladar-se de Saragossa a Albalate del Arzobispo (Terol), poble en el qual tenia assignada la seva plaça. Després de conèixer-se i compartir un curt nuviatge epistolar es casaren, i Zoe es traslladà a Albalate per fundar una família. La parella va engendrar dos fills molt aviat, Joaquín, que nasqué el 17 de febrer de 1922, i Pedro, el 24 d'octubre de 1924.

Un cop domiciliats a Albalate, Zoe no podia exercir de farmacèutica perquè en els pobles petits només es podia obrir una farmàcia. Quan morí el farmacèutic titular d'Albalate en 1930, Zoe es donà d'alta al Col·legi de Farmacèutics de Terol, el 6 de maig de 1930, per ocupar el seu lloc interinament. Acceptada la seva sol·licitud i transcorregut el termini temporal establert per la llei, al gener de 1932 obria la primera farmàcia al seu nom, en el mateix edifici on vivia i tenia la consulta el seu marit. L'ambient culte de la família influí en els fills, que també estudiaren sengles carreres universitàries i foren reconeguts en les seves professions. Joaquín, mort en 1987, heretà la passió materna i es doctorà en Farmàcia en 1950, i Pedro, el menor, mort en 2011, estudià Dret i fou professor universitari de Dret Processal a Saragossa.

Tanmateix, abans que esclatés la Guerra Civil, la família hagué de marxar del poble a corre-cuita cap a Saragossa, la nit del 26 de maig de 1938, ja que algú els avisà que un grup d'esquerres es dirigia al seu domicili per assassinar el metge. Un cop arribats a la capital aragonesa, Pedro fou empresonat per roig, confosos els uns i els altres pel seu tarannà liberal. Aquells primers anys a Saragossa foren difícils per al matrimoni, amb el marit sota sospita política i amb la doctora demanant la col·legiació, el 15 de juny de 1936, sense rebre resposta.

Zoe tornà a demanar la seva inscripció al Col·legi de Farmacèutics de Saragossa, el 23 de novembre de 1937, i aquest cop va rebre una resposta afirmativa a la seva petició. En conseqüència, el 15 de gener de 1938 el col·legi acceptava Zoe i aquesta obria una apotecaria al número 1 del carrer Cortes de Aragón. Al cap de tres anys, el 20 de maig de 1941, traslladava l'oficina al número 34 del carrer Hernán Cortés de la capital aragonesa. Zoe dirigí aquesta farmàcia fins al dia del seu traspàs, esdevingut el 31 de gener de 1973. Joaquín, el seu fill, heretà l'establiment i el regentà fins al 1983, any en què la traspasà definitivament. Zoe, com a farmacèutica, destacava per la seva professionalitat, ja que elaborava de forma artesanal les seves fórmules magistrals i estava subscripta a les principals publicacions periòdiques que la mantenien informada dels darrers avenços (CASALS 2009: 105-113).

La primera odontòloga de Catalunya i segona d'Espanya

Durant els anys que estudià a Madrid, és probable que Zoe coincidís algun cop amb la lleidatana Maria Montull Rosell (Cervera, 5 de gener de 1897-Lleida, 23 de març de 1980), la primera odontòloga catalana. Maria era filla d'una coneguda nissaga de dentistes de Lleida.¹⁴ El seu pare Ramon Montull de Antonio, li va inculcar la professió, que estudià entre 1913 i 1917. Ramon era el dentista més destacat de Lleida a començament del segle xx. En 1905 tenia la seva consulta a la Plaça Sant Joan, número 16, i exercia de professor dentista a la casa de beneficència provincial.¹⁵ Maria va fer els dos primers cursos de Medicina a Barcelona i, com Pau Rosinach, els dos de l'especialitat d'Odontologia a Madrid, on n'obtenia el títol el 26 de juliol de 1917. Maria es convertia, així, en la segona odontòloga d'Espanya, només per darrere de la valenciana Josefina Landete Aragó, qui n'havia obtingut el títol el 31 de març de 1914 (MONTESINOS 2011: 133 i 267) (fig. 4).

**La Juventud
Universitaria
Femenina,
presidida per
Clara Campoamor,
comptava
amb famoses
universitàries en
les seves files**

¹³ *La Vanguardia*, 8 de desembre de 1922, p. 7.

¹⁴ Les dades familiars les hem obtingut mitjançant la gentilesca del seu nét Emili Reimat Burgués.

¹⁵ *Anuario del Comercio y la Industria*, Madrid, Bailly-Bailliere, 1905, p. 2205.

Fig. 4 - Maria del Carmen Montull. Font: Emilio Burgués (nét)

Dels seus anys d'estudi, Maria recordava, en una entrevista realitzada al *Diario de Lérida*, el 21 d'agost de 1968, que era l'única dona que assistia a classe i els seus companys li deien: « catalana tenías que ser ». També explicava que quan acabà els seus estudis, amb 20 anys, el seu pare la va ajudar a muntar la seva primera consulta el mateix mes de juliol de 1917, però ella recordava que: « joven y mujer, los pacientes no se fiaban, pensaban que no tenía fuerza y era una cuestión de habilidad ». Posteriorment, es va casar amb Emili Reimat Mola (Pomar de Cinca, 5 de març de 1895-21 d'agost de 1975), doctor en Medicina i Estomatologia, amb qui va tenir dos fills: Emili Reimat Montull (Lleida, 18 de novembre de 1928 - Santander, 20 d'agost de 2010), també odontòleg i casat amb Maria Jesús Burgués Mogro, i Carme, odontòloga i casada també amb un odontòleg de Madrid, Enrique Rodríguez-Marín.¹⁶ El seu germà Francesc Montull Rosell, obtingué el títol en 1931 i fou fundador a Lleida, juntament amb el marit de Maria, Emilio Reimat Mola, de l'Associació Espanyola d'Higiene i Profilaxi bucodental en 1971. En 1968, amb 70 anys complerts, el Col·legi d'Odontòlegs de Lleida va fer un homenatge a Maria per l'aniversari dels seus 50 anys des que començà a treballar. Tot i això, el cert és que des del 1948 havia anat cedint gradualment la seva consulta a la seva filla Carme, que continuà les seves passes professionals.¹⁷ Avui en dia la nissaga continua a Lleida amb els seus néts, Emili Reimat Burgués i Maria Rodríguez-Marín Reimat, també odontòlegs.

Les primeres practicants i matrones titulades

En aquest camp mèdic, el coneixement que tenim sobre les primeres dones lleidatanes que van exercir les professions de practicant i llevadora amb titulació universitària, només se ceneix al nom i la data d'expedició del seu títol. No obstant això, a la vista d'aquestes dades, es confirmaria que en aquest àmbit educatiu Lleida estaria a l'alçada de la resta de Catalunya. D'aquesta

manera, María Dolores Puig Latorre, nascuda a Juneda, va ser la primera lleidatana en aconseguir el títol de llevadora i la tercera de Catalunya, el 15 de juliol de 1878. Dolors Caldes Solé, natural de Sant Salvador de Toló, va aconseguir el títol de practicant per la Universitat de Barcelona, el 18 de juliol de 1914. Finalment, Mercedes Busquets Saperas, natural de Mollerussa, obtenia el títol de practicant autoritzat per a parts, l'1 d'octubre de 1919; sent aquestes dues últimes les primeres de la província en la seva especialitat (MONTESINOS 2011: 270, 272 i 290-291).

Les primeres llicenciades en Dret i doctores

D'altra banda, i tenint en compte que l'ensenyament del Dret juntament amb la Teologia, la Medicina i la Farmàcia, era un dels quatre cicles superiors del Pla d'Estudis de 1845, amb el qual hem engegat el nostre estudi, ens ha semblat oportú fer una aproximació al seu àmbit a Lleida.

D'entrada, es constata que el món de les lleis en general va ser la branca del coneixement que, de llarg, va admetre de forma més tardana l'entrada de la dona, ja que fins al 1921 no hi va haver cap llicenciada en Dret. En aquest sentit, durant un temps es va difondre la idea que Victoria Kent Siano (Màlaga, 1892-Nova York, 1987) va ser la primera dona en exercir d'advocat a Espanya, però la dada no és correcta. Tot i que Kent es va llicenciar en 1924 i un any després va sol·licitar el seu ingrés al Col·legi d'Advocats de Madrid, com afirma Teresa Amiguet a *La Vanguardia* (26 de setembre de 2012), la realitat és que no va ser la primera a fer-ho. Contràriament al que creu Amiguet, la primera advocada fou Maria Ascensió Xirivella (València, 28 de gener de 1894-Mèxic, 1980), llicenciada i col·legiada a València en 1922, que va exercir com a lletrada a Espanya abans que Kent. El que sí que és cert és que Kent va ser la primera dona de lleis que va ocupar un alt càrrec polític, la Direcció General de Presons, des de la qual es va dedicar de ple a la reforma de les presons espanyoles des del dia del seu nomenament, el 18 d'abril de 1931, fins a la seva dimissió, el 8 de juny de 1932 (T. B. C. 2008: 18). Uns anys més tard, en 1928, es va consumir el primer doctorat en Dret d'una dona, Carmen Cuesta del Muro (Palència, 3 d'agost de 1890 - Madrid, 28 de juliol de 1968), uns quants anys més tard que les tradicionals branques d'ensenyament del segle XIX: Medicina, Farmàcia o Filosofia i Lletres.

Per acabar-ho d'adobar, fins a la dècada de 1960, les dones no podien obtenir cap alt càrrec públic en el món judicial per oposició com ara jutge, fiscal o magistrat. En aquest sentit, l'article 3.2.c de la Llei 56/1961, de 22 de juliol, sobre drets polítics, professionals i de treball de la dona, va establir el seu accés als llocs de la funció pública en idèntiques condicions que l'home, per participar en oposicions, concursos-oposicions i qualssevol altre sistema

¹⁶ Emili Reimat Montull. En 1955 es doctorà amb la tesi *Arquitectura y mecánica de los músculos masticadores* a la Universitat de Saragossa. Fou fundador de la revista *Acento*, president de Ediciones Católicas Ilerdenses i de Radio Popular de Lleida. Membre del Caliu Ilerdenc, fou president de TOAR. Dades obtingudes a través de la família.

¹⁷ *Diario de Lérida*, 10 de febrer de 1968, p. 7.

per a la provisió de places de qualssevol de les Administracions Públiques, però va exceptuar el seu ingrés en els tres exèrcits, la marina mercant, els instituts armats i els càrrecs de magistrat, jutges i fiscals en l'Administració de Justícia. Aquesta anòmala situació no es corregí fins a l'aprovació de la Llei 96/1966, de 28 de desembre, que admetia la participació de la dona en les carreres judicial i fiscal derogant l'article del 1961. Després del canvi normatiu, la biscaïna Concepción Carmen Venero va aprovar les oposicions de jutge i va esdevenir la primera jutgessa espanyola —d'un Tribunal Tutelar de Menors— al febrer de 1971, i dos anys més tard, l'asturiana María Belén del Valle Díaz aconseguia ser la primera dona fiscal (PÉREZ VAQUERO 2012). A més a més, la dona no va poder exercir de notari fins a la proclamació de la II República en 1931, tot i que en 1944, en plena reacció franquista se li tornà a vedar l'accés al cos fins al 1971. Per tant, l'accés de les dones al món de les lleis no va quedar regulat en igualtat de condicions a l'home fins a la dècada de 1970. Amb tot, també és cert que una certa inèrcia de marginació de gènere continuà en aquest món fins a final del segle XX, ja que Victoria Llaveró, la primera sòcia d'un despatx d'advocats, no ocupà aquest càrrec fins al 1993 (BLANCO 2009: 6).

Les advocades lleidatanes

A Lleida la incorporació de la dona al món de les lleis encara fou més tardana. Així, segons les dades del Col·legi d'Advocats de Lleida, la primera dona que es col·legià fou Maria del Carme García Mir, natural de Torregrossa, el 7 de maig de 1955, que només va exercir la professió tres setmanes al despatx de Miquel Montaña. García Mir es va casar amb un propietari de Torregrossa i va abandonar la professió. Seguidament, es col·legiava Carme Clúa Bescós, el 20 de gener de 1959, que primer guanyà una plaça d'oficial tècnic administratiu al Ministeri d'Agricultura,¹⁸ i després va treballar com a procuradora de tribunals, tot i que no exercí com a advocada. En tercer lloc es col·legià Pilar Borrell Fuertes, de la Pobla de Segur, el 4 de juny de 1966, però no va arribar a exercir d'advocada. Finalment, en quart lloc, es col·legià Josepa Soler Pierola (Igalada, 29 de novembre de 1941), Jose per als amics, que es va inscriure el 23 de gener de 1969, i encara exerceix d'advocada. Per tant, Jose Soler, que havia començat a treballar en 1964 com a passant, fou la primera dona a exercir d'advocada a Lleida amb una certa continuïtat. Posteriorment, a mitjan dècada de 1970, engegaren la seva carrera professional, cronològicament parlant, i continuarien la relació Teresa Minguella Bertrán i Mercè Vilgrasa Boldú, com les següents lleidatanes col·legiades que exerciren d'advocades.¹⁹

Quant al doctorat en Dret, la primera lleidatana que assolí el grau de doctora fou Teresa Freixes Sanjuán, amb la tesi *Los derechos sociales de los trabajadores*, llegida el 20 de maig de 1983 a la Universitat de Barcelona, amb la qual va obtenir

un excel·lent *cum laude* per unanimitat. Freixes va exercir de professora a l'Estudi General de Lleida entre 1977 i 1986, i després es traslladà a la Universitat Autònoma de Barcelona, on actualment és catedràtica de Dret Constitucional. Per un altre cantó, a la delegació de Lleida de la Universitat de Barcelona consta com a primera doctora lleidatana Maria Lluïsa Ochoa Trepal, amb la tesi *Tratamiento fiscal de la valoración de los inmuebles rústicos y urbanos en la normativa jurídica española*, llegida en 1985; la segona, Maria Teresa Areces Piñol (Lleida, 1956) amb la tesi *La Actividad jurídico-negocial entre las administraciones públicas y las confesiones religiosas en Lérida de 1930 a 1985*, llegida en 1987; i la tercera, Agnès Pardell Veà (Llardecans, 1954) amb la tesi *El Derecho colectivo del trabajo en la Carta Social Europea*, llegida en 1988. Actualment, Ochoa és professora titular de Dret Financer i Tributari, Areces és catedràtica de Dret Eclesiàstic de l'Estat, i Pardell és catedràtica de Dret del Treball i la Seguretat Social.²⁰

Com hem dit, la primera advocada amb una certa trajectòria reconeguda a Lleida fou, i ho continua sent, Jose Soler Pierola, per la qual cosa ens ha semblat interessant fer una aproximació a la seva tasca professional. Tot i que nascuda a l'Anoia, Soler és una lleidatana d'adopció, ja que en 1963 començà a treballar al bufet lleidatà de Celestí Pol i Pol, i sempre ha exercit d'advocada a la capital de Ponent. En aquest sentit, el seu pare, Valentí Soler, pèrit industrial tèxtil, tenia negoci a Igualada i a Lleida, per la qual cosa la família passava temporades en aquesta ciutat i coneixia la seva societat. Amb tot, Josepa Soler ens explicà, en l'entrevista que vam mantenir amb ella el 4 de maig de 2016, que la seva principal valedora perquè estudiés fou la seva mare Maria del Sagrari Pierola, una destacada pedagoga, que exercí la professió durant quaranta anys a l'Ateneu Igualadí de la Classe Obrera. Lesmentada Maria Sagrari deixà la professió en 1939, tot just es confirmà la victòria franquista perquè no estava d'acord amb les noves normes educatives que s'imposaven al país (fig. 5).

Fig. 5 - Josepa Soler Pierola: 55 anys d'exercici de la professió en 2016. Foto: Quintí Casals

¹⁸ BOE, 26 de juliol de 1955, p. 4597.

¹⁹ *Lista de los señores abogados*, Lleida, Colegio de Abogados, 1963; *Lista de los señores colegiados y Guía Judicial*, Lleida, Colegio de Abogados, 1972; i entrevista efectuada a Josepa Soler Pierola, el 4 de maig de 2016 al seu despatx de Lleida.

²⁰ Universitat de Lleida, Servei de Biblioteca (per a les tesis) i Facultat de Dret (informació del professorat). A més a més, Areces fou degana de la Facultat de Dret de 1990 a 2002, i Pardell de 2002 a 2006.

Esperonada per la seva mare, Josepa Soler estudià el batxillerat en un col·legi masculí d'Igualada, i atès que tenia un excel·lent expedient va avançar algun curs, de manera que als 16 anys començà a estudiar a la Facultat de Dret de la Universitat de Barcelona. Soler recorda que en la seva promoció estudiaven Dret unes vuit o nou dones i només dues —Assumpció Sallés González (Barcelona, 1940), diputada pel PSUC en 1980, i ella— van arribar a exercir la professió, tot i que mai es va sentir discriminada com a estudiant. Llicenciada en Dret en 1963, va fer la passantia al despatx de Celestí Pol fins que s'establí pel seu compte en 1968, treballant, sobretot, com a advocada per a les companyies d'assegurances. Col·legiada el gener de 1969, Soler recorda que durant uns quinze anys fou l'única advocada lleidatana en exercici en un món, el de les lleis, on l'home tenia reservada la seva parcel·la de poder. Casada el 1966 amb Paco Sapena Grau, llicenciat en Dret en 1963 i en exercici des del 1965, treballà en el despatx d'advocats creat per Sapena en 1968. Actualment, Soler continua prestant els seus serveis a Lleida com a advocada al despatx *Advocats i Associats Sapena, Soler i Borràs*, del qual és sòcia (FONT 2008).

En aquest sentit, ella recorda que en la dècada de 1960 les dones no podien obtenir cap alt càrrec públic com era jutge, fiscal, registrador de la propietat, etc. El màxim grau al qual podien arribar en l'administració era el de cap de negociat d'un ministeri, cosa que a ella no la convenia i va decidir enfocar la seva professió en l'exercici directe de l'advocacia. Ella, una dona amb caràcter i empena, recorda que no va tenir gaires problemes per treballar amb els homes, ja que estava acostumada a tractar-los i gairebé tots la respectaven. Segons Soler, «la submissió la imposa la fisiologia», però també és cert que la dona casada, durant el franquisme, estava supeditada completament a l'home. En aquest sentit, necessitava un complement de capacitat concedit pel seu espòs per fer qualsevol operació a l'administració, cosa que fins i tot va experimentar Soler, a pesar que era advocada, en algun procés privat. Per tant, com molt bé ens va dir: «primer calia aconseguir la llibertat de les dones per aconseguir la igualtat». L'advocada també rememorava algunes anècdotes durant els seus anys d'exercici en què la qüestió del sexe li suposà una certa marginació. Així, per exemple, alguns clients es queixaven a les companyies d'assegurances per a les quals treballava, ja que, deien, pagaven molts diners perquè els defensés una dona. Ella contraatacava i els deia que si volien podien defensar-se sols, cosa a la qual, evidentment, no accedien. Amb tot, el cas més curiós que li va tocar patir per exclusió de sexe fou en un acte de conciliació cap al 1970, en què un jutge no l'acceptà com a advocada d'un dels afectats perquè la llei qualificava la seva figura administrativa com a «hombre bueno» i el jutge, molt graciós i amb molta mala llet, va dir que no veia cap home bo a la sala defensant el

seu client. Tot i que Jose va queixar-se a l'audiència, va haver d'actuar el seu marit Paco Sapena com a mediador per evitar més problemes.

I és que Jose, a banda d'una excel·lent advocada, perquè si no hagués sigut bona no hauria durat tant temps en aquest món tan tancat de les lleis, també va tenir una vida privada fructífera. Casada, com hem dit, amb Paco Sapena, va tenir tres fills (un noi i dues noies), que li demanaven les seves atencions, les quals ella no defugí. Per això, es considera pertanyent a la «generació maleïda», que fa referència a les dones que volien treballar, però que havien de fer front també a les seves obligacions domèstiques, amb la qual cosa feien una doble jornada laboral.²⁴ En aquest sentit, recorda que fou la primera professora de Dret a l'Estudi General de Lleida el curs 1971-1972, quan estava embarassada de la seva tercera filla. Soler impartí aquell curs l'assignatura de Dret Romà, però també recorda amb enyorança que degué abandonar aquest lloc l'any següent per la manca de temps que tenia (en aquella època les classes eren de 6 a 9 del vespre) per desenvolupar totes les seves tasques. Avui, maig de 2016, amb 74 anys complerts, encara continua en l'arena del Dret, amb una tasca tan complexa i específica com és la defensa de la praxis professional mèdica, camp en el qual és l'única professional a Catalunya.²⁵ A la meua ingènua pregunta de «per què continua encara en exercici?», ella em contesta que ho fa «perquè m'agrada el diàleg amb la gent, ajudar-los em gratifica molt», i percebo, en la sincera expressió dels seus ulls, que ho diu de tot cor.

Per tant, si exceptuem la Teologia per raons òbvies i comparem l'exemple de Lleida amb el cas espanyol, podem afirmar que l'accés de la dona al Dret i al món de les lleis fou, de llarg, el més tardà de tots els àmbits del coneixement i professionals existents en 1845.

CONCLUSIÓ

A les pàgines precedents hem vist l'esforç d'algunes de les primeres universitàries espanyoles per assolir els seus objectius acadèmics. Tot i que van rebre algun reconeixement públic després d'obtenir els seus respectius títols, les dificultats per a aquelles pioneres universitàries no acabaven aquí. El següent pas vital, exercir la seva professió, va ser també una tasca molt complicada. No obstant això, la majoria d'aquelles dones tenien fortes conviccions i no retrocediren davant les adversitats. Així, Martina Castells va morir de part quan es preparava per treballar com a metgessa en 1884 a Reus, Pau Rosinach i Maria Montull van obrir sengles consultes odontològiques, aquesta última en una data tan primerenca

²⁴ En aquest sentit, va fer una conferència el 10 de març de 2012 al Centro Extremeño de Lleida sota el títol *La Generación Maldita*, en el marc del Dia Internacional de les Dones de 2012.

²⁵ Fa uns vint anys que es dedica a aquesta branca del Dret i a la defensa dels Col·legis de Metges de Catalunya.

com era el juliol de 1917; Zoe Rosinach va regentar una farmàcia a Saragossa des de 1938; Maria Lois va exercir de secretària i professora a l'Escola de Bibliotecàries de Catalunya de 1915 a 1924; i Josepa Soler Pierola encara treballa d'advocada des del gener de 1963. Per tant, a banda d'haver guanyat la batalla per al seu accés a la universitat, aquelles dones també promogueren la integració professional femenina en els seus respectius camps. Amb la seva enorme voluntat i sacrifici, aquestes dones van donar uns passos de gegant per aconseguir l'equiparació de gènere a Lleida i Espanya. Conscients del que tot això significava, les germanes Rosinach van formar part de les primeres associacions feministes espanyoles i Maria Lois va redactar algun al·legat a favor del dret de la dona a treballar, a votar i a ser diputada. Amb l'exemple vital d'aquestes pioneres, podem dir que Lleida no només entrava per la porta gran de la història universitària espanyola, sinó que també ho feia en el terreny dels drets

individuals i socials de gènere. La coincidència, tan extraordinària com inversemblant, de trobar fins a cinc lleidatanes entre les primeres llicenciades i doctores espanyoles, pot ser considerada una simple coincidència humana i geogràfica, és cert, però el que no va ser raó d'atzar fou la seva tenacitat per aconseguir els seus objectius acadèmics i laborals. El seu esforç, juntament amb el suport incondicional d'unes famílies progressistes avançades a la seva època, va aconseguir fer realitat el seu somni d'obtenir un títol universitari i el reconeixement social en igualtat de gènere pels seus mèrits i capacitats laborals. Una fita que avui en dia ens sembla habitual, però que llavors, com hem vist més amunt, era del tot extraordinària.

La majoria
d'aquelles dones
tenien fortes
conviccions i no
retrocediren davant
les adversitats

BIBLIOGRAFIA

- ACADÉMICAS (2007): *Académicas en cifras*, Ministerio de Educación y Ciencia (Unidad de Mujeres y Ciencia). [Consulta: 25 gener 2016]. En línia: <http://www.amit-es.org/assets/files/publi/academicas%20en%20cifras.pdf>
- AGUILAR (2005): Francisco Aguilar Piñal, *La España del absolutismo ilustrado*, Madrid, Espasa-Calpe.
- AGULLÓ I JUAN (2012): Maria del Carmen Agulló i Blanca Juan Agulló, *Memoria: Orígenes, evolución y formas de acceso e integración de las mujeres en la Escuela Normal de Magisterio de Valencia (1867-1967)*, València, Universitat de València.
- BLANCO (2009): Teresa Blanco, «La feminización de la Justicia: Una conquista aún a medio camino», *Abogados*, 57, p. 6-12.
- CABRERA (2005): Luis Alberto Cabrera Pérez, *Mujer, trabajo y sociedad (1839-1983)*, Madrid, Fundación F. Largo Caballero.
- CAMPS I CASASÚS (2000): Judith Camps i Marta Casasús, «Aportació al coneixement de la doctora Dolors Aleu i Riera, metgessa catalana (1857-1913)», *Gimbernat*, 34, p. 165-176.
- CAPEL (1986): Rosa Maria Capel Martínez, *El trabajo y la educación de la mujer*, Madrid, Instituto de la Mujer.
- CASALS (2006): Quintí Casals Bergés, *Tots a l'escola? El sistema educatiu liberal en la Lleida del XIX*, València, Universitat de València.
- CASALS (2009): Quintí Casals Bergés, «Zoe Rosinach Pedrol», dins *Lleida és femení: dones per a la història*, Lleida, Alfazeta, p. 105-113.
- CASALS (2010): Quintí Casals Bergés, «Dona, educació i ciència», dins *Dones de Lleida: de la restauració a la Guerra Civil*, Lleida, Alfazeta, p. 57-89.
- CASALS (2013): Quintí Casals Bergés, *Modernització i Renaixença a la Lleida del segle XIX*, Lleida, Pagès Editors.
- CASTELLS (1882): Martina Castells, *Educación física, moral e intelectual que debe darse a la mujer para que esta contribuya en grado máximo a la perfección y la dicha de la humanidad*, tesi doctoral llegida a Madrid el 5 d'octubre de 1882.
- COMBELLES (1891): Josep Oriol Combelles, *Memoria sobre el Estado del Instituto de Lérida al Inaugurarse el Curso Académico de 1890-1891*, Lleida.
- FLECHA (1996): Consuelo Flecha, *Las primeras universitarias en España, 1872-1910*, Madrid, Narcea.

- FLECHA (1999): Consuelo Flecha, «La educación de la mujer según las primeras doctoras en Medicina de la Universidad española, año 1882», *Dynamis*, XXXVI, 1, p. 241-278.
- FONT (2008): Àngel Font, «Entrevista amb Francesc Sapena Grau». *Testimonios para la historia*. [Consulta: 6 maig 2016]. En línia: <http://www.testimoniosparalahistoria.com/entrevista/francesc-sapena-grau-advocats-i-associats-sapena-soler-i-borras/>
- LAFUENTE (2012): Isaías Lafuente, *Agrupémonos todas: La lucha de las españolas por la igualdad*, Madrid, Aguilar.
- LETAMENDI (1882): José de Letamendi, «Martina Castells, doctor en Medicina y Cirujía», *La Vanguardia*, 19 de novembre de 1882, p. 7349-7351.
- LETAMENDI (1897): José de Letamendi, «Prólogo», dins Camilo Castells Ballequí, *Historia de la Legislación Sanitaria Española*, Lleida, Impr. y Libr. de Sol y Benet, p. VII-XIII
- MARCHANTE I MERCHÁN (2012): Pilar Marchante Castellanos i Francisco Merchán González, «Las primeras cubanas graduadas de Farmacia», *Revista Cubana de Farmacia*, XLVI, 1, [Consulta: 25 gener 2016]. En línia: http://scielo.sld.cu/scielo.php?pid=S0034-75152012000100014&script=sci_arttext
- MASSOT (2006): Josep Massot i Muntaner, *Escriptors i erudits contemporanis. Sisena sèrie*, Barcelona, Abadia de Montserrat.
- MONTAGUT (2009): Conxa Montagut, «Homenatge a Martina Castells: la primera doctora en Medicina de l'Estat», *Ara Lleida*, 38, p. 73-77.
- MONTESINOS (2011): Fernando Montesinos Vicente, *Practicantes, matronas y cirujanos dentistas en la España contemporánea (1855-1932)*, Girona, Universitat de Girona.
- PARDO BAZÁN (1976): Emilia Pardo Bazán, «Propuesta de Conclusiones del Congreso Pedagógico Hispano-Portugués-Americano», dins *La mujer española y otros artículos feministas*, Madrid, Editora Nacional, p. 101-105.
- PÉREZ (1915): Dionisio Pérez, «Las mujeres que estudian», *La Esfera*, número 98, 13.11.1915, p. 5.
- PÉREZ VAQUERO (2012): Carlos Pérez Vaquero, *Anécdotas y curiosidades jurídicas / iustopia*. [Consulta: 6 maig 2016]. En línia: <http://archivo-deinalbis.blogspot.com.es/2012/08/las-primeras-espanolas-que-fueron.html>
- T. B. C. (2009): T. B. C., «Pioneras de la Justicia», *Abogados*, octubre 2009, p. 18.